

A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei

A városok kontinuitásának és a római—bizánci világnak összefüggései nemcsak az érdekelt külföldi országok tudományában aktuális kérdések, hanem régóta foglalkoztatják a magyar tudományos életet is. Az elmúlt tíz évben lefolyt régészeti és művészettörténeti kutatások ellenére, a magyar történelem egyik legbonyolultabb problémájának a magyar föld IV—X. századi története, a pannóniai települések utóéletének feltárása bizonyult. Tekintettel a kérdéskör tárgyainak egész Európában való elterjedésére, mind módszertani szempontból, mind pedig párhuzamok szempontjából fontos a kontinuitás kérdései körül régóta húzódó vita jelenlegi állásának rövid áttekintése, hogy a pannóniai anyagból is könnyebben tudjunk törvényszerűségeket levonni.

A kontinuitás kérdését Dopsch és iskolája 1919—20 óta nagy lendülettel és még a polgári történetírásban is bírált túlzott általánosításokkal dolgozta fel. Ezzel a leplezetlenül egyoldalú irányzattal bizonyos kérdésekben vitatkozva foglalkozott a kontinuitás problémáival 1921 óta H. Aubin, aki már területenként megkülönböztette és mérlegelte a kontinuitás különféle tényezőit, bizonyítékait. Megállapításai szerint a római—germán összefüggések a Rajnavidéken csak az élet azon alacsonyabb szféráira terjednek ki, amelyek túléltek a népvándorlás viharát és hatottak a germán hódítókra, mint a szőlőművelés, városi falak, erős kőépületek. A római élet felépítménye azonban — kivéve az egyházat — egészében megsemmisült. A legutóbbi évek polgári történetírása — melynek már mélyreható marxista kritikával is számolnia kell — a kontinuitás általánosságban hangoztatása helyett fokozottan kényszerül az egyes jelenségek egyenkénti és területenkénti vizsgálatára. Különösen a belga történetírás mutat fel megbízható eredményeket. A modern német polgári kutatók közül Eugen Ewig is megállapítja, hogy a rajnai városok és erődök — általa elfogadott — kontinuitásával szemben a villákat messzemenően megzavarta a népvándorlás. Más bizonyítékokból is következteti, hogy a Rajnavidék lakosságának felső rétege elvándorolt. Franz Petri, aki az eltűnt rajnai kontinuitáselmélet és a túlbecsült áruforgalom felfogásának képviselője, állításainak alátámasztására már egy olyan terület gazdaságához kívánja kapcsolni Trier vidékének forgalmát, ti. Aquitaniához és Dél-Gallia más olyan részeihez, ahol a szov-

jet történettudomány is elfogadja a régi gall-római városok fennmaradását és úgy véli, hogy a korai középkorban a többi galliai körzetet gazdaságilag megelőzte.

Dél-Franciaország mellett Itália az a terület, ahol a városias települések bizonyos fennmaradása *felülmúlta* a Szajna, a Rajna—Mosel és a Duna vidéke településeinek koraközépkori alacsony színvonalát. Ezt a különbséget a modern polgári történetírás is hangsúlyozni kénytelen. Ennek jelentősége annál nagyobb, ha figyelembe vesszük, hogy Észak-Itália városainak piacközrete is rendkívül szűk körre szorult vissza a keleti gót uralom alatt, s egy polgári történetíró szavai szerint csak Ravennában maradtak „a pénzgazdálkodásnak nyomorúságos maradványai”. Ez tehát az az Alpokon túli terület, amelyről (kifejezetten Észak-Itáliáról) Edith Ennen mégis megállapítja, hogy ott a kontinuitás közvetlen, precíz és mint szabályt lehet leszögezni.

A gazdasági változásokat — a Dopschtól képviselt elmélettől eltérően — ugyancsak differenciáltabban elemzi az újabb polgári történetírás. Így figyelembe veszi az érmék VII. századi változásait az aranypénzekről az ezüst irányába, ami viszont cáfolja a korai feudalizmus egykor feltételezett méretű árutermelését, s megvilágítja a pénzforgalom összezsugorodását, a visszaesést a természeti gazdálkodásba. A régi aranypénzt a korai frank birodalomban előbb angolszász és friz ezüstpénzek, majd az utolsó Merovingok ezüstmérai váltották fel.¹

A Rajnavidék kontinuitás-problémáinak ismerete a pannóniai kutatás szempontjából különösen fontos. Összefüggéseikre a német történetírás is felfigyelt. Harald von Petrikovits a Rajna és a Duna menti római városok koraközépkori továbbéléséről tárgyalva megállapítja, hogy ezek nem mint valódi városok éltek tovább, hanem „külváros-szerű” szinten. Szempontunkból lényeges, hogy Ennen — a maga lazább mércéjével is — úgy beszél a Rajna- és a Dunavidék kontinuitásáról, mint amely vitatott, törekeny, töredékes, s csak egyes elemekben fordul elő.²

A pannóniai települések kontinuitásának kérdésével természetesen régóta foglalkozik a *magyar tudomány* is. Már Kresznerics Ferenc nyelvészeti író egy 1811-i levelében összefüggést sejtett a fenékpusztai római „Castella” és a Keszthely név között. Rómer Flóris pedig feltételezte már, hogy a pesti Belváros topográfiája egy római ellenerődnek megfelelően alakult.³ Azóta számos régész és művészettörténész mellett több történész is foglalkozott a problémakörrel. A múlt század végén Márki Sándor rámutatva a pannóniai városok leégésére és szenvedéseire a hun birodalomban, egyúttal hangoztatta, hogy a városokat kímélniük kellett a hódítóknak, mert félnomád létükre elsősorban a közeleső városok ipara és kereskedelme által fedezhették szükségleteiket. Ezt a meggondolást éppúgy méltánylandónak tarthatjuk, mint Márkinak azt az észrevételét, hogy a frank korban „poetica licentia” arról beszélni, hogy ekkor újult volna meg romjaiból Győr és Buda.⁴

A szellemtörténeti irány térhódítása idején Pleidell Ambrus — jellegzetesen a polgári elméletek szélsőséges formáját véve alapul — Dopsch folytonossági elmélete nyomán azt vallotta, hogy „A magyarországi városfejlődés alapjait tehát — mint a római birodalom romjain kialakult országokban mindenütt — a régi római városok képezték”. Pleidell szerint egyebek mellett Esztergom, Székesfehérvár, Győr és Zágráb városok római eredetűek, latinoknak nevezett lakóik pedig római népmaradványok voltak.⁵ A nagy tudományos apparátussal kifejtett véleményt még abban az évben visszautasította Nagy Lajos, a kitűnő régész: nem tudott egyetérteni rómaiak jelenlétének feltételezésével Pannóniában és Aquincum környékén a honfoglalás korában. Nagy Lajos viszont a római élet, kultúra folytonosságáról, vagy más népelemek által való átmentéséről beszélt Fenékpusztán, Pécsen, Szombathelyen, Mitrovicán (Sirmium) a népvándorlás bizonyos vagy egész időszaka alatt. Területegységenként vizsgálta a kérdést Nagy Tibor, aki egymástól szétválasztva, példákkal illusztrálta a kontinuitás lehetőségeit Pannónia földjén.⁶ Nem fogadta el Pleidell véleményét László Gyula sem. László elismerte a dunántúli városoknál a hely folyamatosságát, de ezt az úthálózati csomópontok és a tájegységközpontok változatlan jelentőségével, valamint a készen talált megfaragott kőanyag szerepével magyarázta.⁷ Paulovics István viszont Szombathely, Dercsényi Dezső pedig Pécs tekintetében a negyvenes évek elején Pleidell álláspontjához közeledett.⁸

A marxista magyar történetírás jelentős szintézise, Molnár Erik magyar társadalomtörténete Magyarországot azok közé az országok közé sorolta, amelyekben a római rend erősebb gyökereket nem vert. Helyesen mutatott rá, hogy a római korszak ipari városainak el kellett pusztulniuk a hun—germán—avar—szláv évszázadok alatt, mert ezekben a mezőgazdaság termelői minden bizonnyal lesüllyedtek arról a színvonalról, amely ipari városok fennállásának feltétele. E helyes megfontolások mellett sem lehet egyetérteni vele abban, hogy általánosította a pannóniai városok pusztulásáról, ill. a pannóniai római városok lakosságának elköltözéséről szóló forrásadatokat érvényét. Abban viszont egyetértünk, hogy a városok római nevének (Siscia⁹ és Sirmium kivételével) eltűnése a latin nyelvű lakosság megmaradását cáfolja.¹⁰ Egy 1954-ben lefolyt régészeti vitában Radnóti Aladár helyesen mutatott rá, hogy a városi kontinuitás Magyarországon nincs meg, nem általánosítható. Beszélt viszont földrajzi kontinuitásról, amit előmozdított a római úthálózat. Rámutatott arra, hogy az antik építőanyag kitermelésének lehetősége is vonzotta a városi települőket, s beszélt olyan településekről, ahol a lakosság — összetételében ugyan állandóan változva — bizonyos települési állandóságot mutat.¹¹ Az alábbiakban mint középkori történész teszek kísérletet a kontinuitás különböző elemeinek értékelésére, s azoknak a törvényszerűségekre a válaszására, amelyek a középkori városias településeket létrehozzák.¹²

Mindenekelőtt a források azon helyének értelmezésére térek ki, ahol Anonymus a Pannónia földjén lakó rómaiakról beszél, ill. a rómaiak

pásztorairól. Ma feltételezzük, hogy a Dunántúlt mint a rómaiak leelőjét a XI. századi Gesta jelölte meg, amire Ricardus jelentése és Spalato-i Tamás (pascua Romanorum), valamint a Chronicon Rhythmicum Sitticense (Romanorum pascua) említései jogosítanak fel. Valószínű, hogy Anonymus a rómaiak pannóniai uralmára utaló régi magyar feljegyzést azért elevenítette fel, mert az adószedő pápaságra célzott szatirikus tiltakozásában: „hiszen épen most is a rómaiak legelnek Magyarországra javaiból”.¹³ Hasonlóképpen nem tartjuk latinoknak középkori városaink Latini elemeit, akiknek pl. XIII. századi esztergomi pecsétje és ugyanakkor említett esztergomi utcája középkori bevándorlókra vonatkozik.¹⁴

A modern kutatás a pannóniai római települések és a romanizált elemek visszaszorulását nem pusztán a népvándorlás pusztításaiból vezeti le. Legújabban vették vizsgálat alá a IV. századi Pannónia lakosságának *belső mozgását* és a települések változásait. Megállapítható, hogy a provinciában a római villákat védekezés céljaira megerősítették, pl. a hosszúhetényi római villa lakórészét két, hatszögletes toronnyal látták el. A határok mentén széles sávban katonákat telepítettek, továbbá szarmatákat és germánokat is. A határok mentén a belső és külső lakosság közötti különbség kezdett elmosódni. A IV. század folyamán a limes mögöttes területén élő lakosság egy része a provincia belsőbb területeire kezdett visszahúzódní. A hirtelen ellenséges támadások ellen a betörési pontoktól távolabb eső, fallal megerősített, táborszerű települések alakulnak ki, ahová szükség esetén a környező terület lakói is behúzódhatnak.¹⁵ A limes melletti városok — valószínűleg az említett ténnyel összefüggésben — hanyatlanak. Aquincumban dűledező épületeket javítatlanul laknak, barbár tűzhelytípust használnak, gabonát otthon őrölnek. A lakosság a városfalaktól távolabb eső lakásait lassanként feladja, s a *települések részben kiürülnek*. Ezt a folyamatot mutatja, hogy Aquincumban közvetlenül a városfalak mellé temetkeztek, sőt a római uralom végén a legiós tábor mellett a katonai város házai közé, sőt lakóépületbe is helyeztek sírokat. A canabae lakossága valószínűleg a táborba költözött. De a dunai szigeten a helytartói villa közelébe is temetkeztek.¹⁶ Pannónia egyik legbiztosabban polgári jellegű városa, Savaria (Szombathely) iparos- és kereskedő-negyedének helyén már a IV. században temetkeznek és sír-épületek kerülnek egyes utak helyére. Ez a folyamat jelzi Savaria pusztulását, amit a hun invázió után, 455-ben földrengés tetőzött be. Savaria kontinuitásának felfogását cáfolják az ásatások, az előkerült középkori erődítés ugyanis falával és árkával kettévágta az ókori város egyik legfontosabb keresztény kultuszhelyét.¹⁷

A pannóniai városok területi összehúzódása nem speciális folyamat, párhuzamait a bizánci és levantei városok kivételével a birodalom valamennyi részén megtaláljuk. Így zsugorodott össze — városfalainak tanúsága szerint — az I. századi afrikai Leptis Magna 250 és 365 közt, hogy Justinianus korára megint a felére csökkenjen. Nem töl-

tötték ki többé a későantikban használt területüket a népvándorláskor észak-galliai és rajnai városai sem, amelyeknek népessége a III. század végétől, a IV. század első felétől ugyancsak tovább csökkent.¹⁸

Radnóti Aladár a Pannónia belsejében a IV. század derekán kialakuló új központok telepítését összekapcsolta korábbi municipális városok sorvadásával. Radnóti az ásások topográfiai eredményei alapján felismerte a Keszthelytől délre eső Fenékpusztá, a Balatontól délre fekvő Ságvár, a limestől 20 km-re eső, észak-dunántúli Környe, valamint a Somogy és Tolna megyék határán levő Felsőheténypuszta s a Győrtől délnyugatra fekvő Kisárpás táborhoz hasonló elrendezésű, bástyáktól védett, utak mellett fekvő későrómai erődök összefüggéseit. Mindezek a IV. század második harmadában váltak fontos központokká. A fenéki erőd lakói mezőgazdaság mellett egyszerűbb iparokat (kovács, ács, bogárnár, tímár) is űztek. Fenékpusztán és Ságváron keresztény egyházközség is volt. A topografikus kutatás mellett Radnóti helyesen jelölte meg a temetők analizálását, mint amely közelebb vihet az átmeneti korszak megértéséhez. Ez a módszerbeli közeledés lehetővé tenné a provinciális és népvándorláskori régészet, valamint a történészek fokozott együttműködését az V—X. század kutatásában.¹⁹ Egyelőre megállapítható, hogy a későrómai kevert lakosság túlélte a népvándorlás hun szakaszát. Pl. a csákvári későrómai temető sírjai közt hun tárgyakat találtak. További vizsgálatra szorul azonban, milyen összefüggésben van a belső pannóniai települések fejlődésével a hun uralom bukása után befogadott keleti gótok megszállása elsősorban a Balaton környékén. Fontos körülmény, hogy a Balaton környékén bontakoznak ki a fenékpusztai, majd zalavári gócpontok a későbbi századokban.

Közben a limes menti pannóniai városok pusztán átmeneti lakhelyéül szolgáltak a vándorló népeknek, emellett csekély számú helybeli lakosság tengődését tételezhetjük fel. *Aquincum katonavárosi amfiteátrumának* húsz mellékbejáratát már a IV. század második felében elfalazták, s így körerődítménnyé alakították. Utóbb a longobárdok csak átmenetileg használhatták. Egy longobárd kincsleletet az amfiteátrum déli főkapujának padlózata alól tártak fel az újabb időkben. A népvándorlás idején a kapun át aligha zajlott le sűrű forgalom.²⁰ Ezután már csak a magyar időkben bukkan fel az amfiteátrum, amely a XVII. század elejéig állhatott fenn. Feltehető, hogy a honfoglaló magyarok 900 körül erődként használták. A honfoglaló Kuszán (a középkori magyar hagyományban Kurszán) vezér vehette birtokába, akiről a várat Anonymus Kurszán várának nevezte, s hasonló néven a XIV. századi okleveles anyagban is előfordult. Befolyásolta Óbuda topográfiájának kialakulását (újkori házcsoport is épült rá), kontinuitásról azonban az amfiteátrummal kapcsolatban nem beszélhetünk.²¹

Külön kell foglalkoznom azokkal a településekkel, amelyek területileg összezsugorodva és *a termelőerők alacsonyabb szintjén*, de tartósan fennmaradtak. *Sirmium* a népvándorlás során hun kézre jutott. A város a VI. században gepida, majd avar uralom alá került. E változások so-

rán a régi lakosság visszahúzódott a Mala Mitrovica nevű szigetre, amely a Száva vonalától északra lakó nomádokkal szemben némi védelmet jelentett. Végül is azonban a bizánci lakosság a várost kiürítette, s a települési kontinuitást a város nevével együtt a környékre költözött szlávok tartották fenn.²²

Mialatt az avar támadások hozzájárultak Sirmium összezsugorodásához, az avar—bizánci háborúk hozzájárultak a *Dunántúl délkeleti szegletében*²³ a települések — bár megváltozott népességű — továbbéléséhez. E kivételes körülmények okozzák, hogy az e területen nagy nép-sűrűségben élő avarok egyes települései római telepek helyén jelentkeznek. Avar temetők gyakran két-három kilométer távolságra fekszenek egymástól. Ellend községben egy km² területen római telep épületmaradványai, két avarkori és két Árpád-kori temető feküdtek. Itt Árpád-kori sírban átlukasztott római pénzeket találtak gyöngysorban, s a koponyán avar hajdísz feküdt. Gyód avarkori temetőjében egy férfi sírban római bronzpénzt leltek.

A Dél-Dunántúl legfontosabb helye és útgócpointja a későrómai időktől kezdve Sopianae volt, a mai Pécs. Nevezetesek későrómai keresztény temető-területének maradványai, melyek feltehetően 380 után freskóval gazdagodtak. A Maros torkolatától kiinduló dunántúli utat a hunok is használatba vehették. A környék későbbi betelepültségét mutatják a pécsüzögi hun aranyelet, longobárd ékszerek a köztemetőből, valamint az avarkori leletek (Gyárváros, köztemető, szőlőhegy) sora. A pécs-gyárvárosi keresztény temetőből VII. századi keresztény triumfális képpel díszített női mellboglár került elő. Feltételezhetjük a szlávok itteni szerepét is. Forrásadat szerint a IX. század derekán *Quinque Basilicae*-ben templomot szenteltek fel. Egyes művészettörténészek feltételezték, hogy ez a frank—szláv-kori bazilika a mai székesegyház nyugati részének alapját alkotta. Régészetileg a feltevéseknek csak az a része igazolódott, hogy bizonyos ókeresztény kultuszhely utolsó freskórétege a korai Árpád-korig elnyúló használatról tanúskodik. Továbbá a IX. század derekáról építészeti töredék is maradt fenn bizonyítékkul. Pécssett ill. környékén tehát *különböző népek* tartottak fenn bizonyos települést, de ha építkeztek is a római uralom bukása után, az új városmaggá — mint olykor Nyugaton is — az antik *falakon kívüli* későrómai keresztény temető épületei váltak.²⁴

Szekszárdon bizonyos települési folytonosságra utalnak: egy későrómai ókeresztény kősírláda, hun sírlelet, Szekszárd melletti (Cinkavölgy, Csatár, Gyűszűkút) avarkori temetők, majd egy VII—VIII. század folyamán átalakított ókeresztény sírkápolna, melyet a XI. században templommá bővítettek ki.²⁵ Az ókori Intercisa (a mai *Sztálinváros*) római katonai táborában jellegzetes hun áldozati üst, itteni veret-műhelyben hun ötvösízlés érvényesülése, majd avar temető, s római ház törmelékében lelt avarkori nyílhegy mutatja, hogy a terület a népvándorlás során nem volt lakatlan.²⁶ A római Campona (a mai *Nagyitény*) táborába hunok telepedtek, szláv kerámiát is találtak, majd a honfoglaló magyar-

ság telepedett a tábor maradványaiba.²⁷ A római *Ulcisia castra* (a mai *Szentendre*) későrómai sírjai az V. század elejéig terjedtek, a tábor későrómai tornyának belsejében sártapasztásos kunyhó faldarabjai utalnak bizonyos szegényes életre a tábor elhagyása után, majd avarkori lelet is került elő.²⁸ Mindezekben az esetekben szó lehet települési folytonosságról, de eddig nem sikerült kimutatni városias telep fennmaradását.

Pleidell felfogásával szemben régészetileg megállapítható, hogy *Székesfehérvár* esetében antik előzmény nem tehető fel. Fejér megye nagyszámú temetőiben kimutathatók ugyan az avarok mellett a római-kori lakosság leszármazottai, germán, valamint szláv elemek is, de *Székesfehérvár* esetében a szlávoknak volt jelentős szerepük.²⁹ Ezt már a város neve (illetőleg a magyar név szláv változata) is mutatja, amely 1192-ből eredő egyházi forrásbar (*Census Romanae Sedis in Hungaria*) még mint *castrum Belegrade* (*Bellegrave*)³⁰ szerepel. A honfoglalás előtti szláv földvár létét a várost körülvevő régi temetők tömeges szláv leletei igazolják.

Pécsen kívül különösen a Balaton környékén beszélhetünk bizonyos fokú települési folytonosságról. A *fenékpusztai római castrum*, ill. annak környéke a régészeti adatok (házak, sírok, fém- és kerámialeletek) szerint egymást váltó és részben összeolvadó népelemek megszakítás nélküli lakóhelye volt az V—IX. században. A fenékpusztai kézművesek készítményei a későrómai bronzművesség formáiból vezethetők le. A fenékpusztai és a keszthelyi Dobogómagaslaton kiásott fibulák az avar műiparba vezetnek át, megállapítható ugyanakkor a fémművesség ábrázolásbeli eldurvulása a lemezdedékek során. Az avar foglалás sem szüntette meg a fenékpusztai telepet; sírleletek, valamint építészeti emlékek folyamatos településre utalnak: a VII. században, az avarokban építették át az ottani bazilikát.³¹ A Keszthely környéki kultúra avar—szláv világa később *Zalavárott* (*Mosaburg*) folytatódott, amit a leletek kapcsolatai bizonyítanak. További régészeti feladat a kultúra központjának ezt az áthelyezkedését feltárni és megmagyarázni. Fontos kérdés itt a *mocsarasodás*, amely a római kori szabályozások félbeszakadásának volt következménye. Zalavár területileg közel fekszik Fenékpusztához, a IX. századi sírleletek is a két hely kapcsolatát mutatják. A zalavári szláv föld- és faerőd jellegzetes mocsárvár, neve latin forrásban is *urbs Paludarum*. Az itt lelt kis papucsos ekevas, sertés- és marhacsonatok a megtelepült társadalom viszonylag magas termelőerőire vallanak. Ez a magyar honfoglalást megérő korai feudális központ minden jel szerint a Keszthely környéki kultúra utolsó gócpontja volt.³² A római épületek e vidéken való tartós felhasználására utalnak Pais Dezső megállapításai szerint a Keszthely és Keszthely dunántúli helynevek is, amelyek a latin *castellum* szláv közvetítésre valló átvételei.³³

Az avar—római, avar—bizánci művészeti, műipari kapcsolatok ugyancsak fontos elemét alkotják a magyar régészeti, művészettörténeti kutatásoknak, Pulszky Ferencről László Gyuláig,³⁴ s ez a kutatás

szervesen érintkezik a csehszlovákkal.³⁵ A korai Árpád-kor bizánci kapcsolatainak kutatása az utóbbi években szintén megélénkült, és többek között jelentős egyháztörténeti és művészettörténeti megállapításokra vezetett. A XI. századi tihanyi és zebegényi görög remetésekre, a benecések és baziliták tihanyi együttélésére érdekes párhuzamok Itália és Marseille. A szávaszentdemeteri egyház és Árpád-kori birtokviszonyai, amelyeket Györffy György tárt fel, a magyar—bizánci kapcsolatok fontos mozzanatai.³⁶

Kevésbé megvilágított kérdések a korai városfejlődés kapcsolatai a római provincia topográfiai adottságaival, úthálózatával, épületmaradványaival és emlékanyagával. Ezen a téren a régészet és a művészettörténet több lényeges megállapítást és számos szövevényadatot nyújtott, azonban történeti összefüggéseikben e kérdések koránt sincsenek feltárva. Kétségtelen, hogy az egykori római provincia emlékanyaga *passzív alapul* szolgált a városok és egyházaik építészeti kiképzéséhez. Magában a fővárosban sem beszélhetünk azonban építészeti kontinuitásról. Az avar és magyar település nagyrészt elkerülte a római beépített területet. Már megemlítettem Kurszán várát. A kőből épült Aquincum mint Attila városa szerepel Anonymusnál, amit Árpád vezér és kísérete annak ellenére, hogy részben földig romokban hevert, csodálattal szemlélte.³⁷ A római emlékek nagy része azonban pusztán határjelül szolgált. Így az Árpád-kor végén „öreg kőoszlopot” és „nagy kőoszlopot” (valószínűleg római mérőföldkő) említenek Buda környéki határjelekként,³⁸ 1355-ben római vízvezeték romjai mentén (per murum dirutum) vonul egy óbudai határrész. Valószínűleg e vízvezeték pilléereinek kőanyagából építették a ferencrendiek egy kőfalukat.³⁹ (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Sirmium római kori vízvezetékének kőpillérei 1200 körüli oklevélben mint aqueductus Kwarok (kőárok) szerepelnek.)⁴⁰ Az óbudai főtéren egyházi épület romjaiból Árpád-kori töredékekkel együtt római köveket is felhasználáltak későgótikus építkezés során.⁴¹ A csillaghegyi római őrtorony falaiból kiszedett köveket a középkorban templomépítéshez hordták el, részben a helyszínen faragták ki e célra. (Igazolja, hogy egy gótikus darabot ott is felejtettek.)⁴² Másodlagosan használták fel a székesfehérvári bazilika alapfalaiban levő római köveket is, amelyeket odahurcolt anyagnak kell tekintenünk. A székesfehérvári Szt. István szarkofág is aquincumi eredetű, budai mészkőből készült római sírból lett átfaragva.⁴³ Az esztergomi kőtárban is találunk római sírkőből átfaragott középkori kőemléket. Horváth Henrik azt is kimutatta, hogy a XII. század második felében a pannóniai provinciális szobrászat emlékei erős hatással voltak a román stílusú épületplasztika fejlődésére.⁴⁴

További problémakör a középkori építkezésekben feltárt *római alapok, útrészek, vízvezetékek* kérdése. Óbudán római eredetű épületcsoport romjai helyén Árpád-kori temetőt találtak, ahol a római falmaradványok között helyezték el a holttesteket. Egyes esetekben koporsó helyett római épületek romjaiból vett kövekkel szegélyezték a halottakat.⁴⁵ Egy Óbuda területén feltárt kolostor lakói épen maradt

római vízvezetékét használták, amely az egyik ház pincéjében fennmaradt.⁴⁶ A Vízivárosban XIII. századi templomfalak részben római tetőcserepek befalazásával készültek s a kövek között a templom alá nyúló római út burkolatköveit is felhasználták.⁴⁷ A Tabánban későrómai őrtorony romjához építettek középkori falat.⁴⁸

Igen fontosak a középkori forgalom megélénkülése idején a *római utak*. Ezzel a jelenséggel Nyugat-Európában is találkozunk.⁴⁹ A középkori magyar oklevelekben a római utak maradványai különféle neveken fordulnak elő: az öttevény út, öttevényes út kővel borított utat jelent,⁵⁰ amin kettős, sőt hármas kavics- és kőtörmelék-rétegű alépítményre helyezett egymáshoz illő, durván megdolgozott burkoló kőlapokat kell értenünk. Ilyenek töredékét Szombathelyen is feltárták.⁵¹ A „kövesút” középkori okleveleinkben zúzott kővel burkolt műutat jelent, ami a római utak későbbi formája.⁵² Szerepel még a Varasd melletti *via levata*, ami a római utak töltésszerű építését világítja meg.⁵³ A „királyuta” (megfelel a balkáni *via regis*, *carski put* elnevezéseknek) további oklevelés megjelölése a római útmaradványoknak.⁵⁴

A hazai városfejlődés passzív elemei azok a *római castrumok*, amelyekbe — bizonyítható települési folytonosság nélkül — a középkorban ismét betelepültek és építkeztek. Ezek azonban egyéb feltételek megléte nélkül városfejlődést nem eredményeztek. A *visegrádi* Sibrikdombon a régészek római castrumot tártak fel, amelyet a IX. századi szláv kerámia, valamint a helynév tanúsága szerint szlávok is felhasználtak.⁵⁵ A mai *Pest szívében* a római castrum (Aquincum túlparti erődje) pusztán topográfiai szempontból befolyásolta a város fejlődését, középkori betelepülése azonban gazdasági tényezők, köztük a dunai átkelőhely következménye. A castrum a mai belvárosi templom helyén és szomszédságában állott, és a régészek feltárták IV. századi építkezéseit. Középkori felhasználására Anonymus utal, aki szerint a X. századi Taksony vezér a Pestnek nevezett várat bevándorló izmaelitáknak adta. Ez a hagyomány nemcsak a castrum koraközépkori használatára, de egyúttal ennek a kereskedelemmel való összefüggésére is mutat. A castrum egy részében, falára ráépülve korán templom állott, itt helyezhették el a vértanú Gellért püspök holttestét. A pesti castrum egyik tornyának kitörő kapuját utóbb szűkebbre falazták, aminek kronológiája vitás, számomra legmeggyőzőbb a XII. századvégi datálás. A román stílusú építkezésekre utal, hogy a castrum táborfalát építőkövek nyerésére elbontották, másfelől a templom kriptájában levő román szentély alapfalán a kövekre római habarcsmaradványok tapadnak.⁵⁶

Az építkezések, a topográfiai alakulás e vázlatos vizsgálatait átvéve a XII. századi *mezővárosi fejlődés* korszakába, amelyben a középkori magyar városfejlődés gyökerezik. A XII. század derekán író Abū Hāmid al-Andalusī arab író bejárva Magyarországot, a „bāšgird”-ok által lakott „Unķūrjāt”, annak 78 városáról emlékezik meg. (Ezek tulajdonképpen megyeszékhelyeket jelentenek.) Abū Hāmid megállapítja, hogy minden városnak vannak erődítményei, kerülete, falvai, he-

gyei, erdei és számtalan kertje. Ezek közül 4 városba jutott el és tapasztalatai során utal a nemesfémbányászatra, valamint bizonyos áru- és pénzviszonyokra is: állatok, méz, rabszolgák eladására.⁵⁷ Egyes magyarországi mezővárosokat szicíliai kortársa, az arab al-Idrīsī 1154-ben írt földrajzi munkájában név szerint jellemez. A délvidéki Bács városáról megemlíti, hogy vannak benne piacok és vásárok, továbbá iparosokról is megemlékezik, valamint megművelt földekről. Megállapítja róla, hogy „az árak benne mindig alacsonyak a náluk levő gabona sokasága miatt”. Ugyanő Sopron mezővárosról mint jelentős városról ír, amelynek megművelt és termékeny környéke, látogatott vásárai, magas házai vannak;⁵⁸ al-Idrīsī térképe megemlékezik Pestről (Best) is, amely mint az áruforgalom egyik központja kelthette fel figyelmét. Mai fővárosunk akkori alkotóelemeit jellegzetes módon nem a római maradványok, hanem a gazdasági tényezők, köztük a *dunai révtárhelyek* kezdték fölvirágoztatni. 1148-ban II. Géza király okleveléből megismerjük a Gézavásárát (forum Geycha), e budai (óbudai) piachelyet, továbbá a pesti és kerepesi rév bukkannak elő. A koraközépkori Buda magva pedig szintén révhely melletti település volt, Kelenföld néven.⁵⁹ A XII. században mint forgalmas központot jellemzik a nyugati források Esztergomot, „Magyarország metropolisát”. A krónikák mint agrártermékek szárazföldi és vízi forgalmának lebonyolítóját tüntetik fel. Tudjuk, hogy itt működött a pénzverde. A XII. század hatvanas éveitől pénzület pedig német piaci kapcsolatra, esetleg a pénzbevéltő hivatal működésére utal.⁶⁰

A mezővárosokat nem a római épületek, nem a királyi és egyházi intézmények, nem a külföldi kereskedők jelenléte tette városokká. De a XII. századba nyúlnak vissza a városi iparosodás előzményei, amelyek majd a XIII. században valódi városokat alakítanak ki. Az *iparosodás* kiterjedésére némileg utal az első országos szabályozás a XII. század elejéről, Kálmán törvényének 34. cikkelye, amely szerint ha valaki saját és házilag termelt dolgaiból (domesticis rebus) ad el valamit a vásáron, Szt. István törvénye szerint fizessen vámot. Ezen részben ipari termékek piaci eladását érthetjük. Az iparos egyik fontos típusa Magyarországon is a *vándoriparos*. Ennek a típusnak nyomát III. Lucius pápa egyik dekretálásában fedezhetjük fel, az 1180-as évekből. A pápa az esztergomi érsektől értesült egy magyarországi szokásról, hogyan fizetik egyházi terheiket azok, akik szép számmal az egyik püspök egyházmegyéjéből a másikéba vándoroltak át (de parochia unius episcopi in alterius diocesim transferatur) és ott hosszabb ideig (per multa tempora) tartózkodtak. A kapcsolatos vitából kiderül, hogy itt részben iparűzésből (artificio) eredő tizedekről is szó van kereskedelmi (negotiatione) és mezőgazdasági (agricultura) tevékenység mellett.⁶¹ A háziiparost és a vándoriparost váltja fel a XIII. század jóval ismertebb gazdasági fejlődése és osztályharcai során a *városi polgár*. A város befogadja ezeket az elemeket és védelmet nyújt nekik. Jól szemlélteti ezt a folyamatot egy városház-felirat a XIII. század második feléből (az Országos Történeti

Múzeumban), amely valószínűleg Budáról való :

Gaudeat
his sospes
veniens
huc civis
et ospes
ac veni
am lapsi
capiant
et pre
mia iusti.⁶²

J E G Y Z E T E K

¹ *Edith Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953, 85, 86, 233. — *Eugen Ewig*, Das Fortleben römischer Institutionen in Gallien und Germanien. Relazioni. Volume VI. Firenze 1955, 588—589. — *Franz Petri*, Zum Stand der Diskussion über die fränkische Landnahme und die Entstehung der germanisch-romanischen Sprachgrenze. Rheinische Vierteljahrsblätter 1950—51. Bonn 75—76, 80. — *A. P. Levandovszkij*, Ob etnyicseszkom szosztavje imperii Karolingov. Voproszi Isztorii 1952, 7. sz. 121, 122. — *Hans Hochholzer*, Das geschichtliche Raumgefüge der Kulturlandschaft Oberitaliens. Historische Zeitschrift, B. 181. Heft 1, Februar 1956. 16. — *Arthur Suhle*, Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. Berlin 1955, 20, 21.

² *Harald von Petrikovits*, Das Fortleben römischer Städte am Rhein und Donau im frühen Mittelalter. Trierer Zeitschrift 19, 1950. — *E. Ennen* i. m. 233.

³ — *Pais Dezső*, Keszthely. Magyar Nyelv 1955. 97—98. — *Nagy Lajos*, Pest város eredete. Tanulmányok Budapest múltjából III. köt. 1934, 13.

⁴ *Márki Sándor*, A középkor kezdete Magyarországon. Századok 1890, 311—312, 321.

⁵ *Pleidell Ambrus*, A magyar várostörténet első fejezete. Századok 1934, 279, 292 stb. — Esztergomról már itt leszögezhetjük, hogy — bár a múlt század végi ásatások fényt derítettek római és középkori építmények összefüggésére — kontinuitásról nincs szó. A későn feljegyzett régi hagyomány is Géza fejedelemnek tulajdonította az esztergomi vár építését. *Tóth Zoltán*, A Hartvik-legenda kritikájához. Bp. 1942, 123.

⁶ *Nagy L.*, Pest város eredete. 8, 21. Vö. *Nagy Tibor* cikkét : Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. Vom Geist der ungarischen Kunst 1942. — *Bíralta Pleidell* elképzeléseit *Kving Miklós* is, Századok. 1940. 221.

⁷ *László Gyula*, Budapest a népvándorlás korában. Budapest az ókorban. II. rész. Bp. 1942, 784.

⁸ *Paulovics István*, Savaria-Szombathely topográfiája. Szombathely 1943, 10, 62—63. *Dercsényi Dezső* ismertetése, *Gosztonyi Gyula*, A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs 1939. c. munkájáról. Századok 1943, 481.

⁹ *Sziszek (Sisak)* avarkori leletei a lakottság folytonosságára is utalnak. *Dezső Csallány*, Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956, 202.

¹⁰ *Molnár Erik*, A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949, 96—97, 241—242. — Hogy Pannónia még a Rajnavidék és a nyugati Dunavidék kontinuitásánál is alacsonyabb szinten áll, azt mutatja a városnevek eltűnése is. Amott ugyanis a nevek folytonossága az általános, s kivétel Strasbourg-Argentorate és Salzburg-Juvavum. *Eugen Ewig* i. m. 588—589.

¹¹ *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztály Közleményei V. köt. 1—4. sz. Bp. 1954, 507.

¹² A jegyzetekben közölt publikációk mellett haszonnal tanulmányoztam az egyes részkérdésekre Csallány Dezső, Gerevich László, L. Kovrig Ilona, Mócsy András, Radnóti Aladár és Cs. Sós Ágnes egyéb cikkeit, előadásait, ismertetőit, valamint az Országos Történeti Múzeum, a székesfehérvári, pécsi és sztálinvárosi múzeumok anyagát, ill. kiállításainak útmutatóit.

¹³ *Pais Dezső*, Magyar Anonymus. Bp. 1926, 34, 82, 86, 89. — *Gombos*, Cat. Font. III. 2047, 2223, Szentpétery: SRH. II. 606, vö. *C. A. Macartney*, „Pascua Romanorum.” Századok 1940. és *Györffy György*, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948, 22—23. — *Molnár Erik* i. m. 341. és *Györy János*, Gesta regum—gesta nobilium. Bp. 1948, 35.

¹⁴ A pecsét az Országos Történeti Múzeumban. — Esztergomi „vicus Latinorum” 1242. évi oklevélben. *Illés József*, Bevezetés a magyar jog történetébe. Bp. 1930, 377—379. — Székesfehérvári „latinok” 1226. *Erdélyi László*, A pannonhalmi főapátság története. I. Bp. 1902. 90. sz. okl.

¹⁵ *Nagy Tibor* hozzászólása Radnóti Aladár előadásához, MTA II. Oszt. Közl. V. k. 1—4. sz. 516.

¹⁶ *Nagy Lajos*, A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei. Budapest Régiségei XIV. 1945, 535.; *Szilágyi János*, Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—1942. évek folyamán. Budapest Régiségei XIII. 1943, 345—346.; *uő.*, Aquincum helyrajzi képe a legújabb kutatások alapján. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján 1955.; *uő.*: A római-kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951—53. években. Budapest Régiségei. XVI. 1955, 393, 395, 403, 407, 409.; *Sz. Póczy Klára*, Római épületek Óbudán a Kiscelli u. 10. sz. alatt. Budapest Régiségei XVI. 1955, 59—60, 61, 63—66, 69. — A táborba való visszahúzóds, sőt ott temetkezés a IV. század végi Carnuntumban érdekes párhuzam. *Szilágyi János* ismertetése *E. Swoboda*, Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler. Wien 1953, c. munkájáról. Budapest Régiségei XVI. 1955, 436.

¹⁷ *Paulovics I.* i. m. 10.; *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok... 499, 503, 506.

¹⁸ *F. G. M.* ismertetése *R. G. Goodchild* és *J. B. Ward Perkins*, The Roman and Byzantine defences of Leptis Magna. (Pap. Brit. School Rome 21, 1953.) c. tanulmányáról. Historische Zeitschrift B. 180, 1955, 168., *Gisela Vollmer*, Die Stadtentstehung am unteren Niederrhein. Bonn 1952, 2., *E. Ewig* i. m. 588—589., *Walther Gerlach*, Die Entstehungszeit der Stadtbefestigungen in Deutschland. Leipzig 1913. 42.

¹⁹ *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok... 494—496, 499—500.; *uő.*, A Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciája Budapesten. Klny. MTA II. Oszt. Közl. Bp. 1956, 339.

²⁰ *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 783—784., *Szilágyi János*, Az aquincumi amfiteátrumok. Bp. 1956, 8, 20.

²¹ *Pais D.*, Magyar Anonymus 83, 123., *Moravcsik Gyula*, Árpád 894. évi vezértársának neve. Magyar Nyelv 1931, 85, 89., *Gyóni Mátyás*, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943, 72—73., *Gárdonyi Albert*, Óbuda és környéke a középkorban. Budapest Régiségei XIV. 1945, 579. — *Rupp Jakab*, Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. Archaeologiai Közlemények 1866, 91., *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában 783—784., *Györffy György*, Kurszán és Kurszán vára. Budapest Régiségei XVI. 1955, 9, 16—17, 20., *Szilágyi János*, Az aquincumi amfiteátrumok. 20—21.

²² *Györffy György*, A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. Klny. MTA II. Oszt. Közl. 1953, 326—327.

²³ *L. Kovrig Ilona*, Az avar kori emlékek időrendi kérdéseiről. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955.

²⁴ *Ortvay Tivadár*, A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Bp. 1890, 20—21., *Kádár Zoltán*, Pannónia keresztény emlékeinek kapcsolatai az ókor és a középkor triumfális művészetéhez. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Bp. 1942, 6—7, 14., *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 782—783., *Dercsényi Dezső* id. ism. Századok 1943, 479—480., *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok . . . 507., *D. Csallány* i. m. 178—179., *Dercsényi Dezső—Pogány Frigyes*, Pécs. Bp. 1956, 13—20. — Településeknek a régi város szélén levő szakrális központok köré való átcsoportosulására *E. Ewig* i. m. 588—589. is rámutat. *E. Ennen* i. m. 86. általánosabban fogalmazza meg a jelenséget: a települési mag egy nagyobb vagy kisebb téren belül ide-oda tolódik.

²⁵ *Dercsényi Dezső*, Az Árpád-kori magyar művészet problémái. Antiquitas Hungarica I., 1947, 89., *D. Csallány* i. m. 194.

²⁶ *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok . . . 504.; *D. Csallány* i. m. 108—109.

²⁷ *Fülep Ferenc*, A nagy-tétényi római tábor ásatásai. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955.

²⁸ *Nagy Tibor*, A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól. Budapest Régiségei, XIII. 1943, 392—393., *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 8.

²⁹ A Székesfehérvár szláv előzményeire vonatkozó kutatások Fehér Géza nevéhez fűződnek. Az antik előzmény hiányát és a szlávok jelentős szerepét a városfejlődésben Székesfehérvár mellett Veszprémre vonatkozóan is hangsúlyozza *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok . . . 507.

³⁰ *Endlicher*, *Rer. Hung. Mon. Arp. Sangalli* 1849. vö. Veszprémi püsp. Római Oktl. I. köt. Bp. 1896, 6.

³¹ *Márki S. i. m.* 319., *László Gyula*, Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz Bp. 1935, 4., *Kádár Z. i. m.* 9., *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok . . . 501—505., *Nagy Tibor* hozzászólása 519.

³² *Fehér Géza*, Zalavári ásatások (1951—1952). Archaeologiai Értesítő 1953, 1. sz., uő.: Les fouilles de Zalavár (1951—1953). Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 1954. Fehér Gézának az ásatási anyagból levont következtetéseivel több ponton nem értek egyet. Zalavár jelentőségét kiemelte *László Gyula*, A korai középkor régészeti kutatásának 10 éve Magyarországon. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955. — A mocsarasodás szerepét a földrajzi eltolódásokban *E. Ewig* i. m. 588—589. is kiemeli.

³³ Fejtegetéseit a szintén római erődre visszamenő szerbiai Kostolac név is támogatja. *Pais Dezső*, A római castellum szláv—magyar folytatásai. Magyar Nyelv 1949. és 1951, uő.: Survivances slavo-hongroises du castellum romain. Acta Linguistica Acad. Sc. Hung 1954, uő.: A római castellum tárgyi és nyelvi folytatásaihoz. Antik Tanulmányok 1955.

³⁴ *Pulszky Ferenc*, A magyarországi avar leletekről. Bp. 1874, 12., *Márki S. i. m.* 318—319., *László Gyula*, Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Bp. 1935, 4, 27—28, 48. A római hagyomány fennmaradása, a bizánci művészet hatása, utánzása s továbbfejlesztése azonban olyan kérdések, amelyek tulajdonképpen tárgyamtól elvezetnek. Hasonlóképpen csak megemlítem, hogy az avar—szláv kerámia Árpád-kori összefüggéseit is kutatják.

³⁵ A dunántúli iparűzés koraközépkori századaira vallott felfogásunkkal lényegében egyezik *Bedřich Svoboda* tanulmánya, aki a dél-szlovákiai Zemianský Vrbovok bizánci mestertől származó leletéről értekezett: Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku. Památky Archeologické XLIV, 1953. sešit 1. A lelet bizánci érméről ugyanott *Pavel Radomešský* írt.

³⁶ *Dercsényi Dezső*, Visegrád műemlékei. Bp. 1951, 12., *Komjáthy Miklós*, A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények XXVI. 1955., *Györfly Gy. i. m.*

³⁷ *Pais D.*, Magyar Anonymus 82. Vö. *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 784., *Dercsényi Dezső*, XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. Budapest Régiségei XIII. 1943, 278.

³⁸ *B. Szabó*, Pest m. tört. okl. emlékei. 157. sz.

³⁹ *Rupp Jakob*, Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. *Archaeologiai Közlemények* 1866, 91., *Gárdonyi Albert*, Óbuda és környéke a középkorban. Budapest Régiségei XIV. 1945, 575—576.

⁴⁰ *Győrffy Gy.* i. m. 91—94.

⁴¹ *Dercsényi D.*, XI. sz. kir. kőfaragóműhely. . . 258—259.

⁴² *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 8.

⁴³ *Nagy Emese*, A székesfehérvári István koporsó keletkezése. *Művészettörténeti Értesítő* 1954, 104.

⁴⁴ *Dercsényi Dezső*, XI. sz. kir. kőfaragóműhely. . . 265—267., uő., A székesfehérvári bazilika kőfaragványai. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Bp. 1942, 33.

⁴⁵ *Garády Sándor*, Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásások összefoglaló ismertetése 1931—1941. Budapest Régiségei XIII. 1943, 234.

⁴⁶ *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 9.

⁴⁷ *Garády Sándor* i. m. 206., uő., Jelentés az 1936—1942. évben végzett ásásokról. Budapest Régiségei XIII. 1943, 417. — Óbudán hasonló jelenség *Szilágyi János*, A római kori ásások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951—53. években. Budapest Régiségei. XVI. 1955, 395.

⁴⁸ *Nagy Lajos*, A középkori Kelenföld (Tabán) római kori hagyatéka. Budapest Régiségei XIII. 1943, 455.

⁴⁹ Régi római út helyén vezetett pl. a Köln—Brügge fontos új kereskedelmi útvonal. *V. L. Kerov*, K voproszu ob uszilenyii ekzspluatácii kresztyansztva v juzsnihi Nyiderlandah (Belgii) i szevernoj Francii v szerezynije XIII veka. Szrednyije veka. Szbornyik VII. Moszkva 1955, 72. Más Rajna-környéki példa *G. Vollmer* i. m. 64—65.

⁵⁰ *Glaser Lajos*, A római utak nevei középkori okleveleinkben. *Magyar Nyelv* 1931, 317—318. Glaser ennek a szónak latin variánsait mint „via. . . cementario opere supereffusa” és „murata via” adja. További variáns a „fundata via” kifejezés, amely Varasd környékén 1258. évi oklevélben bukkan elő, mivel 1372-ben egy oklevél a Varasd—Ludbreg utat, mint „magnam viam fundatam Vttouyn vocatam” tartalmazza, ami alighanem elírás vagy hibás olvasás lehet. Vttouyn = öttevény helyett. *Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina*. I. Varaždin 1942, 192, ill. 19. sz. oklevél.

⁵¹ *Paulovics I.* i. m. 11, 58.

⁵² *Glaser* i. m. 318.

⁵³ *Glaser* i. m. 319. Ennek az útnak neve Varasd 1209. évi kiváltságlevelétől kezdve több XV. századi oklevélben is szerepel. *Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina*. I. 1, 61, 179, 183, 192. sz.

⁵⁴ *Glaser* i. m. 318.

⁵⁵ *Dercsényi Dezső*, Visegrád műemlékei. Bp. 1951, 10., uő., A visegrádi palota ásatása. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955.

⁵⁶ *Pais D.*, *Magyar Anonymus*. 100. — *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 13, 15—16., *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 795—796., *Garády Sándor*, Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásások összefoglaló ismertetése 1931—1941. Budapest Régiségei XIII. 1943, 190., *Nagy Tibor*, A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól. Budapest Régiségei XIII. 1943, 366., *Bertalan Vilmos*, A belvárosi plébánia-templom mellett folytatott ásások 1944 nyarán. Budapest Régiségei XIV. 1945, 476, 477., *Dercsényi Dezső*, Az Árpád-kori magyar művészet problémái. *Antiquitas Hungarica* I. 1947, 88. — A XII. század végi kapuszkútítás *Moeller István* műegyetemi tanár datálása. A bolgár török párhuzamokat nem tartom döntő érveknek.

⁵⁷ *Ivan Hrbek* (Praha), Ein arabischer Bericht über Ungarn. (Abū Hāmid al-Andalusī al Garnāī, 1080—1170). A tanulmány a magyar *Acta Orientalia* számára készült, 1955-ben benyújtott kéziratát volt alkalmam felhasználni. Sajtó alatt.

⁵⁸ Györffy Gy. i. m. 340—341., *Mollay Károly*, A vármegye történeti vázlata 1848-ig. *Dercsényi Dezső* szerk., Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1953, 40, 46.

⁵⁹ B. Szabó, Pest m. tört. okl. emlékei. 8. sz., *Rupp Jakab*, Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. *Archaeologiai Közlemények* 1866, 87., *Mályusz Elemér*, A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *Székely György*. Bp. 1953, 128., *F. Mihály Ida—Lócsy Erzsébet—Holl Imre*, A középkori Buda és Pest. Bp. 1955, 3, 25.

⁶⁰ *Odo de Deogilo*, De profectone Ludovici VII. *Gombos* Cat. Font. III. 1720., *Vita Conradi archiepiscopi Salisburgensis*. Uo. 2326., *Arnoldus Lubecensis*, *Chronica Slavorum*. *Gombos*, Cat. Font. I. 303. és 305., *Ansbertus clericus Austriensis*, *Gesta serenissimi Romanorum imperatoris Friderici*. Uo. 291—292., *Albertus Milioli*, *Liber chronicae imperatorum*. Uo. 48. — *Király Ferenc*, XII. századi pénzek Magyarországon. Klny. Bp. 1955, 1, 12, 13, 14.

⁶¹ *Walther Holtzmann*, Sozial- und Wirtschaftsgeschichtliches aus Dekretalen. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1950—51. Bonn. 263.

⁶² Örvendjen | itt épségben | az idejövő | polgár | és vendég nép | és bocsánata- | tot a hibázók | találjanak | és jutal-|mat az igazak.

Gy. Székely

DIE FRAGE DER KONTINUITÄT DER SIEDLUNGEN IN PANNONIEN UND DIE ANFÄNGE DER STÄDTEENTWICKLUNG IN UNGARN

Die wissenschaftliche Forschung in Ungarn beschäftigt sich seit längerer Zeit mit den Zusammenhängen der Kontinuität der Städte und der römisch-byzantinischen Welt. Trotz der archäologischen und kunsthistorischen Forschungen der letzten 10 Jahre erwies sich die Geschichte des ungarischen Landes vom 4. bis zum 10. Jahrhundert als eines der verwickeltesten Probleme der ungarischen Geschichte. Der Aufsatz gibt einen kurzen Überblick über den gegenwärtigen Stand der Diskussion über die Kontinuität, u. zw. vom methodologischen Standpunkt aus und auch unter Berücksichtigung der europäischen Parallelen. Die bürgerliche Geschichtsschreibung der letzten Jahre, die die marxistische Kritik schon berücksichtigen muss, sieht sich immer mehr genötigt, die Erscheinungen einzeln und für jedes Gebiet gesondert zu betrachten, statt die Kontinuität allgemeinen zu betonen. Das Fortbestehen der städtischen Siedlungen war im frühen Mittelalter in Südfrankreich und in Italien bedeutender als im Seine-Gebiet, im Rhein—Mosel-Gebiet oder in der Donauengegend. Das wird auch von der bürgerlichen Geschichtsschreibung anerkannt. Die Kenntnis der Kontinuitätsprobleme des Rheinlandes ist für die Forschung in Pannonien besonders wesentlich. Der Aufsatz betont, daß selbst Edith Ennen die Kontinuität im Rheinland und in der Donauengegend — trotz ihres weniger strengen Maßstabs — für nicht allgemein anerkannt und vielfach lückenhaft betrachtet.

Der Aufsatz gibt einen kurzen Überblick über die geschichtliche Literatur, die sich mit der Kontinuität der pannonischen Siedlungen befaßt. Zu Anfang der dreißiger Jahre nahm Ambrus Pleidell die extreme Form der bürgerlichen Geschichtsschreibung als Grundlage für seine Betrachtungsweise an. Nach der Auffassung von Dopsch erklärte er, daß die alten römischen Städte den Grund der Stadtentwicklung in Ungarn bildeten und die »Latiner« genannten mittelalterlichen Stadtbewohner Reste der römischen Bevölkerung darstellten. Seine Auffassung wurde schon seinerzeit von mehreren ungarischen Archäologen nicht anerkannt. Erik Molnár, der Vertreter der marxistischen Geschichtsschreibung in Ungarn, wies mit Recht darauf hin, daß die Industriestädte des römischen Zeitalters in den Jahrhunderten der Hunnen, Germanen, Awaren und Slawen notwendigerweise zugrunde gehen mußten, weil hier die Produktivkräfte der Landwirtschaft nicht mehr auf dem Niveau blieben, das die Voraussetzung des Fort-

bestehens der Industriestädte bildet. Aladár Radnóti wies in einem 1954 gehaltenen Vortrag darauf hin, daß die Kontinuität der Städte in Ungarn im allgemeinen nicht besteht, erwähnte jedoch Siedlungen, deren Bevölkerung eine gewisse Beständigkeit bewahrte, wenn sich ihre Zusammensetzung auch veränderte.

Die Abhandlung erörtert die heutige Interpretation der mittelalterlichen Quellenwerke, die sich mit den Römern, den Hirten der Römer und den städtischen Latinern beschäftigen; ferner die Resultate der modernen archäologischen Forschung über die Zurückdrängung der römischen Siedlungen und der romanisierten Elemente in Pannonien. Diesen Prozeß leitet die Forschung nicht bloß aus den Verheerungen der Völkerwanderung ab. Die innere Bewegung der Bevölkerung Pannoniens im 4. Jahrhundert und die teilweise Entvölkerung der Siedlungen (Aquincum, Savaria) wurde ebenfalls untersucht. Der Verfall der früheren Municipalstädte kann mit den neuen Zentren, die im inneren Pannonien in der Mitte des 4. Jahrhunderts entstanden sind — wie z. B. Fenékpuzta — in Zusammenhang gebracht werden (Forschungen Radnóti). Wesentlich ist, daß in den späteren Jahrhunderten die Zentren Fenékpuzta und Zalavár sich in der Gegend des Plattensees entwickelten. Die Abhandlung befaßt sich des weiteren mit der Lage einzelner pannonischen Städte im Zeitalter der Völkerwanderung, die vorübergehend Wohnstätten der wandernden Völker waren und in denen die ortsansässige Bevölkerung weiter ihr Leben fristete (Aquincum, wo die Entwicklung der Topographie von Óbuda durch das Amphitheatrum der Soldatenstadt, die spätere »Kursans Burg« beeinflusst wurde), oder auf verringertem Siedlungsgebiet und auf einem geringeren Niveau der Produktion weiterbestanden (Sirmium und Sopiana-Pécs). Pécs wurde in der spätrömischen Zeit der wichtigste Ort und der bedeutendste Straßenknotenpunkt des südlichen Transdanubiens. Nebst Funden der Hunnen-, Longobarden-, und Awarenzeit wird auch durch erhaltene Bauwerke bewiesen, daß in Pécs und Umgebung Siedlungen verschiedener Völker bestanden. Der Stadtkern wurde aber durch die Gebäude der spätrömischen christlichen Friedhöfe außerhalb der antiken Mauern gebildet. Die Studie befaßt sich dann mit Siedlungen, bei denen nur lückenhafte, aber nicht städtische Kontinuität angenommen werden kann (Szekszárd, Sztálinváros, Nagytétény, Szentendre). Szekesfehervár hat keine antike Vorgeschichte, an seiner Entwicklung wirkten die Slawen mit.

In der Umgebung des Plattensees kann eine gewisse Siedlungskontinuität angenommen werden. Das römische Castrum von Fenékpuzta war nach dem Zeugnis der archäologischen Daten die ständige Wohnstätte der verschiedenen, einander ablösenden und sich mit einander vermischenden Völker im 5—9. Jahrhundert. Das lokale Handwerk sowie die Siedlung, blieb auch nach dem Eindringen der Awaren bestehen. Die awarisch-slawische Welt der Keszthelyer Kultur setzte sich in Zalavár (Mosaburg) fort. Die hiesigen Funde zeugen von verhältnismäßig hohen Produktivkräften einer seßhaften Gesellschaft.

Danach werden die Zusammenhänge der frühen Stadtentwicklung mit den topographischen Eigenschaften, dem Strassennetz, den Gebäuden und anderen Überresten der römischen Provinzen untersucht. Das Material einstige Denkmäler diente als passive Grundlage zur Ausbildung der Architektur der Städte und ihrer Kirchen. Von einer Kontinuität der Architektur können wir auch in der Hauptstadt nicht sprechen. Die awarischen und magyarischen Ansiedlungen lagen im großen und ganzen außerhalb des römischen Gebietes. Die römischen Denkmäler dienten zum großen Teil bloß als Grenzzeichen. Es werden Beispiele für die Verwendung der römischen Steindenkmäler bei den Bauten des Mittelalters angeführt, ferner Fälle der Erschließung römischer Fundamente, Wege und Aquaedukte bei den Bauarbeiten im Mittelalter. Sehr wichtig waren im Mittelalter zur Zeit des Aufschwungs des Verkehrs die römischen Strassen. In den Dokumenten des Mittelalters werden die Überreste der römischen Strassen unter verschiedenen Namen erwähnt, als Öttevény út und ihre lateinische Varianten: *via cementario opere supereffusa, murata via, fundata via*, ferner *kövesút* und *királyuta*.

Passive Elemente der ungarischen Stadtentwicklung sind die römischen Castra, die im Mittelalter — ohne Siedlungskontinuität — Stätten der neuen Ansiedlungen und Bauten wurden (Römisches Castrum auf den Sibrik-Hügel in Visegrád; ein römisches Castrum im Herzen des heutigen Pest). Das römische Castrum in Pest beeinflusste die Topographie der Stadtentwicklung. Seine mittelalterliche Besiedlung war jedoch eine Folge der wirtschaftlichen Faktoren, so z. B. des Donauüberganges. Unser Quellenmaterial (Anonymus) läßt erkennen, daß seine Benützung im Mittelalter mit dem Handel im Zusammenhang stand. Der Verfasser setzt den Zeitpunkt der Verengerung eines Ausbruchstores im Turm des Pester Castrums auf das Ende des 12. Jahrhunderts. Die Lagermauer des Castrums wurde zum Zweck der Bausteingewinnung für Bauten romanischen Stils abgerissen.

Die mittelalterliche Stadtentwicklung in Ungarn wurzelt in der Entwicklung der Marktstellen. Der arabische Schriftsteller Abū Hāmid al-Andalusī, der in der Mitte des 12. Jahrhunderts Ungarn bereiste, erwähnt in seinem Berichte 78 Städte (Komitatsstädte). Er stellt fest, daß jede Stadt Befestigungsanlagen, Dörfer, Berge, Wälder und Gärten besitzt. Er erwähnt die Edelmetallgewinnung, den Waren- und Geldverkehr, den Handel mit Tieren, Sklaven und Honig. Sein Zeitgenosse, al-Idrisī, ein Araber aus Sizilien, erwähnt den Namen einiger Marktstellen, ferner die Märkte, Handwerker und die bebauten Felder des Fleckens Bács in Südungarn. Wie er sagt, seien in dieser Stadt die Preise immer niedrig, da dort Getreide in großer Menge gelagert werde, er erwähnt auch die fruchtbare Umgebung von Sopron, die Märkte und die hohen Häuser der Stadt. Pest (Best) ist ebenfalls als Mittelpunkt des Warenverkehrs erwähnt. Der Aufschwung der Teilstädte der heutigen Hauptstadt Ungarns war nicht durch die römischen Überreste, sondern durch wirtschaftliche Faktoren bedingt. Aus einer Urkunde aus dem Jahre 1148 hören wir vom Budaer (Altöfener) Marktplatz (forum Geycha), sowie von den Pester und Kerepeser Fähren. Der Kern des mittelalterlichen Buda: Kelenföld, war ebenfalls eine Ansiedlung unweit einer Fähre. Quellenwerke des 12. Jahrhunderts charakterisieren Esztergom (Gran) als ein lebhaftes Zentrum. Im Falle Esztergoms können wir nicht von der Kontinuität der Römersiedlung reden. Es war in der frühen Arpadenzeit ein Umschlagplatz des Handels mit Agrarprodukten auf dem Land- und Wasserweg. Hier war auch die Münzpräge.

Die Marktstellen wurden nicht durch die römischen Bauten, nicht durch die königlichen und kirchlichen Institutionen und nicht durch die Anwesenheit ausländischer Kaufleute zu Städten. Die Vorgeschichte der Entwicklung des Handwerks in den Marktstellen, wodurch sie im 13. Jahrhundert Städte wurden, reicht bis ins 12. Jahrhundert zurück. Von einer anfänglichen Stufe der Entwicklung des Handwerks meldet Artikel 34 des Gesetzes von König Koloman (Hausindustrie), und die Erwähnung der Wanderhandwerker finden wir in einem Decretale des Papstes Lucius III. An Stelle des Hausgewerbetreibenden und des Wanderhandwerkers tritt im Laufe der wirtschaftlichen Entwicklung und der Klassenkämpfe des bereits besser bekannten 13. Jahrhunderts der städtische Bürger. Der Prozeß, wie die Städte diese Elemente aufnahmen und ihnen Schutz gewährten, wird durch eine Rathaus-Aufschrift des 13. Jahrhunderts, die vermutlich aus Buda stammt, veranschaulicht.

A kincstári személyzet a XV. század második felében¹

A XV. század Európa-szerte fontos korszak az államigazgatás történetében. Ez a kor átmenet a régi, személyes jellegű és az új, hivatali jellegű kormányzat között.² Nálunk Mátyás uralkodásának második felére esik a nagy közigazgatási reform. Ekkor szilárdul meg az a hivatalszervezet, amely megfelelt a központosítás követelményeinek.³ A reform lényeges része volt a pénzügyigazgatás átszervezése. Tanulmányomban az itt foglalkoztatott személyzettel szándékozom foglalkozni.

A hivatali személyzet, a középkori értelmiség egyik jelentős rétege volt, ezért a velük való foglalkozás az értelmiség történeti szerepére is adatokat nyújt. Különösen jelentős ez a probléma éppen Budapest története szempontjából. Középkori fővárosunkban székelt a királyi udvar, ezért itt működtek a központi hivatalok és bíróságok is. Számos tisztviselő, de rajtuk kívül még mások is, akiknek működése szintén az udvarhoz volt kötve, éltek a városban és vittek szerepet annak életében. A pénzügyigazgatás különösen erősen össze volt fonódva a fővárossal. Nemcsak azért, mert központja itt volt, és az egész országból ide futottak be az állami jövedelmek, vagy pedig mert a központon kívül egyéb pénzügyi hivatalok (sókamara, pénzverőkamara, harmincad) is működtek Budán és Pesten, hanem azért is, mert a fővárosi patríciusok előszeretettel vállaltak kincstári hivatalt. A továbbiakban ezért a kincstári személyzet működésének bemutatásával együtt a fővárossal való kapcsolatra is rá kell mutatnunk.

A XV. század közepén a legmagasabb rangú pénzügyi tisztviselő a királyi kincstartó (thesaurarius) volt. Elvben minden állami jövedelemnek az ő keze közé kellett befutni. A gyakorlatban azonban ez ritkán történt meg: a többnyire főúri származású kincstartóknak a címen kívül csak kevés közük volt a kincstárhoz. Mátyás uralkodása kezdetétől kezd megváltozni ez a kép. Egyre nagyobb befolyása lesz a kincstartóknak a pénzügyek tényleges irányítására, különösen az 1467 és 1472 közt megvalósított sorozatos kincstári reformok óta. Most már egy kialakult pénzügyi főhivatallal találkozunk, amelynek élén a kincstartó áll. Helyetese az alkincstartó, van titkára, vannak jegyzői. A kincstárban működik egy fizetőmester: distributor pecuniarum regiae Maiestatis, és valószínűleg egy vagy több számvevő.⁴ A kincstartótól függenek az erdélyi